

Journal of Economy Culture and Society

ISSN: 2602-2656 / E-ISSN: 2645-8772

Derleme Makalesi / Review Article

Zygmunt Bauman'ın Gözlüğü ile Çalışma İlişkilerine Bakmak

Looking at Labour Relations Through the Lens of Zygmunt Bauman

Fuat MAN¹

Bu metin, 19-21 Mayıs 2017 tarihlerinde Kuşadası-Aydın'da düzenlenen I. Uluslararası Zygmunt Bauman Sempozyumunda sözlü olarak sunulan "21. Yüzyıl Çalışma İlişkilerini Bauman Kavramlarıyla Okumak" başlıklı bildirinin tam metnidir.

¹Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, Sakarya, Türkiye

Corresponding author:

Fuat MAN,
Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, Sakarya, Türkiye
E-mail: fuatman@sakarya.edu.tr

Received: 27.09.2017**Accepted:** 10.01.2018

Citation: Man, F. (2018). Zygmunt Bauman'ın gözlüğü ile çalışma ilişkilerine bakmak. *Journal of Economy Culture and Society*, 57, 217-244.
<https://doi.org/10.26650/JECS340203>

Öz

Bu çalışmada Zygmunt Bauman'ın bazı kavramlarıyla çalışma ilişkilerinin günümüzdeki görünümüne yeniden bakılmaktadır. Bilindiği gibi sosyal bilimciler, içinde yaşadığımız toplum tipini adlandırmak için uygun bir niteleme üzerinde değil, ancak mutlaka yeni bir isimle adlandırmanın gerekliliği üzerinde uzlaşmış görünüyorlar. Bu bağlamda 'sanayi toplumu'nun çalışma ilişkileri kalıpları tümden değişmiş ve çok daha 'akışkan' yapılar karşımıza çıkmış durumdadır. Bu yapıların çalışma hayatında ne tür bir görünüm ortaya çıkarttığını ortaya koymada Zygmunt Bauman'ın kavramları oldukça açıklayıcı durumdadır. Bu çalışmada da onun akışkan modernlik, ağır modernlik, sivil zayıt, turist-aylak ayrımı, iş etiği ve cemaat kavramları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zygmunt Bauman, akışkan modernlik, ağır modernlik, sivil zayıt, turist-aylak ayrımı

ABSTRACT

This study re-examines some concepts of Zygmunt Bauman in order to look at the current view of labor relations. Social scientists seem to agree on the necessity of renaming the type of society we are living in; however, they do not agree on a common title for the current society. In this context, the working patterns of the "industrial society" are completely changed, and we are facing many more "liquid" structures. Bauman's concepts are quite descriptive in revealing the kind of appearance these structures have for working life. This study discusses the following concepts of Bauman: liquid modernity, heavy modernity, collateral damage, tourist-vagabond categories, work ethics, and community.

Keywords: Zygmunt Bauman, liquid modernity, heavy modernity, collateral damage, tourists-vagabonds categories

EXTENDED ABSTRACT

The last 250–300 years of the world's social history have witnessed unique changes that have completely transformed the society, introducing countless social problems. These problems were central to the founding fathers of social theory in the 19th century. They tried to understand the main reasons for those changes and possible solutions to those problems. Some theorists such as Karl Marx, Emile Durkheim, and Max Weber have developed effective theoretical explanations to interpret the world in which they live.

Nonetheless, the capitalist development or capitalist mode of production has entered a new phase in the 20th century. Post-World War II developments have triggered new debates that asserted a new type of society—the post-industrial society. These debates have been going on for more than 50 years under various labels. According to these debates, we are no longer living in an industrial society, and thus, we need new concepts to redefine the conditions in which we live. One of the most influential theorists to try to understand the time is sociologist Zygmunt Bauman. Although our time is quite different from that around the founding fathers of social theory, the main problems in both the times, such as unemployment, working class conditions, and social inequality, are the same. This paper focuses on Bauman's corpus and takes a fresh look at labor relations in our time using concepts from his corpus such as liquid modernity, heavy modernity, labor relations such as “marriage” and “living together,” collateral damage, tourist-vagabond categories, work ethics, and community.

The question then is what does it mean to do this? Or what is the practical benefit of doing this? This paper suggests that examining labor relations through Bauman's lens or concepts makes it easier to understand working life because Bauman has a unique genre that gives the feeling of reading a literary text. However, this does not mean that Bauman's corpus is scientifically unimportant; rather, his corpus gives readers a chance to easily understand the complicated situations around them, which is a reason why this paper uses Bauman's concepts.

If we look at these concepts, first, we need to focus on *liquid modernity* because that is a key concept for almost the entire corpus of Bauman, which will be presented to understand other concepts. As stated above, after the Golden Age of Capitalism, social theorists presented various labels to name society and modes of production such as post-industrial, post-Fordist, postmodern, reflexive modernity, network society, etc. Bauman preferred to use the term “liquid modernity”

because the concept is functional for his general narrative. Bauman defines the concept by comparing it with solid modernity. Very briefly, the former represents the early phases of modernity and industrialization and the latter represents the changing nature of contemporary society. In other words, solid modernity means long-terms, stability, predictability, long employment relations, and engagement in employment relations, whereas liquid modernity represents the opposite, i.e., short periods, instability, job insecurity, temporary employment, and disengagement in employment relations.

Bauman compares employment relations in heavy/solid modernity and liquid modernity in that context and uses the following metaphor for the comparison: *employment relation as a marriage relationship or living together*. He likens employment relations in the heavy modern era to a marriage. Just like a marriage, employee–employer relations in that era were dependent on long-term relations, and engagement between the two sides was strong. On the other hand, employment relations in the liquid modern era are like living together. There is no formal bond such as a marriage certificate that officially keeps both the sides together. As a result, either side (in our case, the sides are always capital or employers) can easily leave the other side (employees). The structure has been transformed into one that is based on flexibility. This paper presents empirical figures that support this analogy.

The next section in the paper discusses two concepts: *collateral damage* of liquid modernity and *tourist-vagabond* categories. The first concept implies that when capitalism works, it produces unintended injuries; however, at the same time, if it wants to be successful, these injuries are inevitable. Thus, a world with liquid modernity produces massive collateral damage and also a duality of winners and losers. This duality is also about global conditions: the winners are tourists and the losers are vagabonds. All these categories imply a world in which inequalities are deepened. There are many up-to-date reports presenting the inequality of income distribution on global and national scales. This paper also presents some of these reports.

The last section of the paper discusses the concepts of *work ethics and company as a community*. This section likens the modern company to a community by using Bauman's views of *work ethics and community*. Bauman considers the concept of work ethics a labor control tool, and thus, management tries to align the company's interests with the employees. In other words, it attempts to make the company a community. These concepts are useful for conducting a mesoscale analysis. Finally, in the concluding section, I explain the necessities and benefits of Bauman's concepts for Turkey and Turkish literature on social sciences.

GİRİŞ

Sanayi toplumlarının toplumsal tarihi içinde 19. yüzyıl, belki de kapitalist toplumun içinde barındırdığı çelişkilerin doruğa ulaşması nedeniyle ayrıcalıklı bir döneme işaret eder. Bu yüzyıl, henüz ehlileştirilmemiş bir kapitalizmin ne tip sonuçlar doğurabileceğine yönelik zengin veriler sunar. Dolayısıyla devletin “hakem” pozisyonunda bulunduğu bu çağda aralarında kesinlikle bir denkliğin bulunmadığı iki tarafın karşılaşması, zayıf olan tarafın ağır tahribatlara uğramasını kaçınılmaz kılmıştı. Bundan dolayı da bu çağa tanıklık eden Marx gibi analistler, bu gidişatın mümkün olamayacağına yönelik tarih tezleri ortaya attılar. Ancak 20. yüzyıl bu tarih tezinin ön gördüğü şekilde ilerlemedi, çünkü kapitalizmin “vahşi” doğasının ehlileşmesiyle neticelenecek gelişmelere sahne oldu. Önce “bilimsel yönetim ilkeleri” daha sonra da bu ilkeleri kullanan “fordist üretim tarzı” verimlilik devrimlerine yol açtı ve bu durum işçi sınıfının artık “kaybedecek bir şeye” sahip olmasıyla, yani yaşam standartlarının görece olarak iyileşmesiyle neticelendi. 20. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet de artık bir “hakem” değil, dezavantajlı olan taraf lehine oyuna müdahale eden bir “refah devleti”ydi. Bu dönem kapitalizmin, işçi sınıfının ve onların örgütlerinin “Altın Çağı”ydı. Ancak bu “asr-ı saadet” çok da uzun sürmedi ve 1970’lerden itibaren yapısal bazı dönüşümler yaşanmaya başlandı. 1980’lerde bu dönüşüm, neoliberalizm etiketi altında alenileşti ve başta merkez ülkeleri olmak üzere yüzyılın sonlarına doğru bütün dünyada yaygınlaştı ve elbette Türkiye’ye de uğradı. Söz konusu yapısal dönüşüm, yeni yüzyılda çalışanlar ile onları çalıştıranlar arasındaki ilişkinin doğasını çalışanların aleyhine olacak şekilde köklü bir biçimde etkiledi.

Bu çalışma, yukarıda çok kısaca anlatılan öykünün Zygmunt Bauman’ın kavramlarıyla yeniden okunmasını amaçlamaktadır. Bauman külliyatında yukarıda bahsedilen dönüşümü açıklamayı kolaylaştıran çok sayıda kavram bulunmaktadır. Ağır modern dönem ile akışkan modern dönem, emek ile sermaye arasındaki ilişkinin doğasını açıklamaya yarayan evlilik ilişkisi ile birlikte yaşama ilişkisi, doğal felaketlerin bile aslında önceden kimleri vuracağını belli olmasından yola çıkarak akışkan modern dünyadaki güvencesizlerin bir nevi sivil zayıf olduğu vb. çok sayıda kavram bulunmaktadır. Çalışmada öncelikle bu kavramların kısa bir açıklaması sunulacak daha sonra ise Dünyadan ve Türkiye’den somut veriler sunulacak bu kavramların somut gerçeklikle bağlı kurulmaya çalışılacaktır.

Neden Bauman?

Çalışmaya bu soruyu kısaca cevaplayarak başlamak yerinde olacaktır. Bu çalışmanın başlığında yer alan Bauman ismini, sosyal teori yazınına katkı yapan çok sayıdaki başka isimden birisi ile değiştirerek de elbette böyle bir çalışma yapmak mümkündür ve yapılmalıdır da. Ancak her metin, yazarında saklı olan bazı gerekçelerle ve büyük ölçüde onun tercihleriyle şekillenir. Örneğin bir yazarın A kuramını değil de B kuramını neden açıklayıcı bir araç olarak aldığı, onun ortaya koyduğu gerekçelerin yanında büyük ölçüde onun öznel tercihlerinden kaynaklanır. Dolayısıyla 'literatür' dediğimiz okyanus da zaten böyle oluşur, yani bireysel küçük katkıların birikimiyle. Ancak bazı dillerdeki –burada Türkçe- bu birikim 'okyanus' tabiriyle nitelendirilemeyecek denli küçüktür. Bu anlamda sosyal teorideki önemli figürler üzerinden yapılacak analizlerin önemli olduğunun altını çizmek gerekiyor.

Gelelim, bu satırların yazarının Bauman'ı tercih etmesindeki öznel gerekçelere: Bu gerekçelerin en genel biçimde ifadesi, Bauman'ın üslubu ile gezindiği sosyal problemler alanının genişliği olarak ifade edilebilir. Bunu biraz açalım: Öncelikle Bauman metinleri, okunduğunda bir edebi metin etkisi bırakacak bir dille yazılmıştır. Bir bayağılaştırma ifadesi olarak değil ancak bir övgü olarak ortaya konabilecek bu özellik, aslında sosyal teoride genellikle oldukça karmaşık bir dil ile ele alınan konuların son derece basit/anlaşılır bir şekilde işlenmesi olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla belki de son yıllarda ardı ardına Bauman metinlerinin Türkçeleştirilmesinin ardındaki gerekçelerden birisi de budur. Öte yandan Bauman, her ne kadar çok çeşitli konularda ürünler vermiş bir yazar olsa da çalışmalarının çoğunda 'eşitsizlik' teması merkezi konulardan birisi durumundadır. Başka bir şekilde söylenecek olunursa bu eşitsizliklerin önemli kısmı ise çalışma hayatında karşımıza çıkan manzaraların çözümlenmesinden oluşmaktadır. Özellikle geçen yüzyılın sonlarında ve içinde bulunduğumuz dönemde çok derin bir dönüşüm içinde olan çalışma ilişkileri alanının belki de ilk bakışta berrak olmayan görüntüsünün Bauman kavramlarıyla netleştirmenin mümkün olması, aynı zamanda 'Neden Bauman?' sorusunun da bir cevabı durumundadır.

Burada son olarak metodolojik izlek ile ilgili bir not düşmek yerinde olabilir. Bu çalışma, dar bir alana odaklanmaktan ziyade daha makro bir gidişatı ortaya koyma amaçlıdır. Dolayısıyla çalışma ilişkilerine bakarken, Bauman'ın oldukça işlevsel olduğu

düşünülen bazı kavramları ele alınmış ve daha sonra ise bu kavramların açıklamaya çalıştığı dünya ile ilgili ampirik veriler sunulmaya çalışılmıştır. Metinde bu veriler kimi zaman kapitalizmin merkez ülkelerinden kimi zaman ise bu merkezdeki gelişmelerin gecikmeli etkilerini yansıtan Türkiye'den verilmiştir.

Akışkan Modernlik

Sosyal bilimler alanında toplumu ya da bir dönemin toplumunu bir etiketle nitelemek sosyal bilimciler açısından her zaman gereksinim duyulan bir ihtiyaç olmuştur, öte yandan bu ihtiyacın yansımaları ise yine her zaman beraberinde tartışmalar getirmiştir. Sanayi devrimi sonrası yaşanan köklü değişimler, toplumda gerçekleşen radikal dönüşümler, baştan aşağı şekil değiştiren kalıplar, tüm bu değişimleri yaşayan toplumların uzun süre “sanayi toplumları” olarak nitelendirilmelerine yol açtı. Ancak “altın çağ”¹ sonrasında, sanayi toplumlarını “sanayi toplumu” olarak nitelendirmek için başvurulan parametrelerde (örneğin istihdamın kompozisyonunda, üretim tarzında, aile gibi bazı kurumlarda) yine köklü değişiklikler yaşanmaya başlandı. Dolayısıyla sosyal kuramcılar tüm bu dönüşümlere bakarak mevcut durumu yaşayan toplumun artık bir sanayi toplumu olmadığını ve başka bir toplum tipinin söz konusunu olduğunu öne sürdüler. Bu köklü değişimler hususunda birçok kuramcı hemfikirdi ancak isimlendirmeler hususunda yine oldukça geniş bir yelpaze ortaya çıktı: post-endüstriyel, post-fordist, post-modern, üçüncü dalga, refleksif modernite, ağ toplumu vb. Her bir kuramcının kendi kavramını kullanmaya yönelik bir gerekçesi bulunmaktadır ancak “post”lu bir etiket kullansın veya kullanmasın tüm kuramcıların işaret ettikleri şey köklü bir dönüşümdür (Beck, 2000; Beck, 2011; Bell, 1976; Castells, 2005; Toffler, 2008). Sosyolog Zygmunt Bauman ise modern dönemin geçirdiği dönüşümü “akışkan modernlik” kavramını kullanarak ve onu “ağır modernlik” ile kıyaslayarak anlatır.

Akışkan modernlik Bauman'ın çerçeve kavramlarından birisi konumundadır, yani bir nevi zemin konumundadır. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılacak olan tüm diğer kavramların üzerinde anlam kazanacakları bir çerçeveden bahsediyoruz. Bu sebeple öncelikle Bauman'ın bir zemin işlevi görececek olan bu kavramı hangi anlamlarda

1 İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden, sermaye açısından kâr hadlerinin yüksekliğini, işçi sınıfı açısından sendikaların güçlü olduğu ve sosyal risklere karşı korunakların oluşturulduğu ve bu arada da devletin 'sosyal' vasfının oldukça belirginleştiği Batı kapitalizminin yaklaşık otuz yıllık dönemini ifade etmek için kullanılan bir niteleme.

kullandığını ele almak gerekmektedir. Akışkanlık/katılık ikililiği Bauman'ın günümüz modernitesi ile onun bir önceki aşamasını karşılaştırmada ve özelliklerini sunmada sıklıkla kullandığı merkezi bir kavramdır. Dolayısıyla o, günümüzü tanımlamada "akışkanlık" tabirini kullanma hususunda herhangi bir tereddüt içinde değildir. Bauman (2010a, s. 1), en azından dünyanın gelişmiş kesiminde, bireylerin daha önce asla deneyimlemedikleri, benzersiz bir takım zorluklar meydana getiren bir durumun yaşandığını öne sürmektedir. Bu durumun göstergelerinden birisi modernliğin "katı" halinden "akışkan" haline geçiştir.

Peki, akışkanlık nedir? Bauman metinlerinin çok geniş kitlelerce okunmasının sebebi, belki de meseleye çok basit girişler yapmasındandır. Dolayısıyla Bauman, akışkan modernliğin, onu katı döneminden ayıran özelliklerini de akışkanlığın ansiklopedik anlamını vererek son derece basit ve anlaşılır bir açıklama sunmaktadır. Britannica Ansiklopedisi'nin akışkanlık tanımı şu şekildedir: "sıvıların ve gazların, 'durağan durumdayken, içlerinden geçtiği hayal edilen bir düzleme etki eden güçlere direnememesi' ve bu nedenle 'üzerlerine bir güç uygulandığında şekillerinin sürekli olarak değişmesi'". Dolayısıyla bu türden herhangi bir kuvvete maruz kaldığında sıvılar ve gazlar, yer değiştirirler ve onlara özgü olan "akış" gerçekleşmiş olur. Hâlbuki katılar aynı kuvvetle karşılaştıklarında herhangi bir yer değiştirme olmaz ve söz konusu kuvvet ortadan kaldırıldığında ya da katı madde serbest kaldığında eski haline geri döner. Akışkanlarla ilgili belirtilmesi gereken önemli bir başka husus da onların hafiflikle eş anlamlı hale gelmesidir. Her ne kadar özgül ağırlığı katılardan daha yüksek olan pek çok sıvı varsa da hareket kabiliyetlerinden dolayı onların hafif olarak algılanmalarına yol açmaktadır (Bauman, 2017, s. 25-26). Tüm bu özellikler, günümüzdeki emek ile sermayenin hareketlilik kabiliyetleri ile ilgili oldukça işlevsel temel sağlamaktadır.

Bauman'ın bu kavram çiftiyle (katılar/akışkanlar) ilgili öne sürdüğü bir başka husus da modernite bağlamında bu iki kavramı birbirinden ayıramaz bir çift olarak görmesidir. Yani aslında modernlik ta en başından beri zaten akışkanlık özelliğini bağrında taşı-maktaydı: "akışkanlık katılığın zıddı değil, katılık arayışının bir sonucuydu ve bazen akışkanlığın velayetini almaya niyetli kimse çıkmasa da, ikisi de aynı anne babanın çocuğuydu" (Bauman, 2017, s. 13). Yaklaşık yüz yetmiş yıl önce Komünist Parti Manifestosunun müelliflerinin isimleriyle özdeşleşmiş olan "katı olan her şeyin buharlaşması" tabiri Bauman'ın bu tespitini sağlamlaştırmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın

ortalarında, sanayi devriminin toplumsal sonuçlarının en şiddetli şekilde görüldüğü bir döneme tanıklık eden müellifler, yaşadıkları dönemi modern öncesi toplumla karşılaştırarak yaşanan dönüşüm ya da değişimi eski kalıpların darmadağın olmalarıyla ya da 'katıların buharlaşması' şeklinde ifade etmişlerdir (Marx ve Engels, 2005, s. 50):

“Üretimde sürekli dönüşüm, tüm toplumsal kesimlerin aralıksız sarsıntıya uğratılması, sonsuz güvensizlik ve hareket, burjuva döneminin tüm ötekilerden ayırt edici niteliğidir. Tüm yerleşmiş ilişkiler, doğrdukları eski değer yargıları ve görüşlerle birlikte çözümlü dağılmakta, yeni oluşarlarsa daha kemikleşmeden eskimektedir. Kalıcı ve duran ne varsa, buharlaşıyor, kutsal olan ne varsa kutsallıktan düşüyor ve insanlar nihayet yaşam tavırlarına, karşılıklı ilişkilerine, ayılmış gözlerle bakmak zorunda kalıyorlar.”

Bu pasaj, modernitenin “akışkan” özelliğini gösteren en bilindik ve en açık erken dönem tespitlerinden birisidir. Modernlik pür akışkan olma hevesinde değildir, yukarıda da belirtildiği gibi bu hevesin içinde sürekli bir katılaştırma eğilimi de mevcuttur. Bu katılaştırma, yeni kalıplar oluşturma, yeni dünyalar kurma isteği “modernleşme” olarak ifade edilmektedir. Aydınlanmanın bağrındaki bir hedefti bu. Dolayısıyla başlangıçta Aydınlanmaya bağlanan iyimserliklerin temelinde de onun bizi alıp daha iyi yerlere götüreceğine yönelik sarsılmaz bir inanç yer alıyordu. Modernleşme, olmadığımız bir konumdan daha iyi bir konuma ulaşma çabasının bir ifadesiydi. Bu husus Bauman'ın çalışmalarının birçok yerinde karşımıza çıkar ve en anlaşılır karşılığını ise “bahçe kültürü” kavramında bulur.

Bauman (2007, s. 129), bunu çok yalın bir şekilde ifade eder: “Modern kültür bir bahçe kültürüdür”. Tahayyülü kurulan bir bahçe oluşturmak, sadece istenen otların bittiği, istenmeyenlerin yolunduğu bir bahçe hevesi, bir yandan henüz kurulmamış olan bu bahçe mekânına dokunmayı –veya onu değiştirmeyi, başka şekillere sokmayı yani onu akışkanlaştırmayı- ima ederken bir yandan da burada yeni katılar oluşturma hevesini gösterir. Bir nevi “yaratıcı bir yıkım”ı barındıran bir istektir bu. Dolayısıyla istenen bahçenin meydana getirilmesi, bazı temizlik hareketleri gerektirecektir. Bauman, bu niyetin “holocaust”ta somutlaştığını öne sürmektedir (Bauman 2007, s. 129):

“Kusursuz dünyayı tasarlayanların düşüncelerini, duygularını, dürtülerini ve düşlerini, belki daha küçük boyutlarda da olsa, adına uygun her bahçıvan bilir. Bazı bahçıvanlar, tasarılarını bozan yabancı otlardan –güzelliğin ortasındaki o çirkinlikten, yüce bir düzenin ortasındaki o süprüntüden- nefret ederler. Diğerleri ise bunlara karşı gayet duygusuzdur: çözülecek bir sorun, yapılacak fazladan bir iştir yalnızca. Ama bunun otlar açısından bir farkı yoktur, her iki tür bahçıvan da yok eder onları. Sorulsa ve biraz durup düşünmeleri için fırsat tanınsa, her iki tür de aynı şeyi kabul eder; yabancı otlar, ne olduklarından ötürü pek değil de, güzel, düzenli bir bahçenin oluşturulması gerektiğinden ötürü ölmelidirler.”

Öte yandan modernliği kendi içinde “ağır” ve “hafif” dönemlere ayırmak da mümkündür. “Buna göre eskinin modernitesi ‘ağır’, ‘katı’, ‘yoğun’ ve ‘sistemsel’ iken günümüzdeki modernite, ‘hafif’, ‘akışkan’ (ya da ‘sıvı’ veya ‘sıvılaştırmış’), ‘yayınık’ (ya da ‘kılcal’) ve ağ gibi yayılmış olarak tanımlanabilmektedir” (Bauman, 2017, s. 54). Ancak yine de Bauman’a göre (2017, s. 58) günümüz toplumu, yüz yıl önceki toplumdan daha az modern değildir. Günümüz toplumunu, yüz yıl önceki toplum kadar modern yapan şey ise, zorlayıcı ve sürekli olan modernizasyon sürecidir ya da yaratıcı yıkıma duyulan karşı konulamaz arzudur. Bu noktada Bauman (2017, s. 59), içinde bulunduğumuz durumu bir önceki –ağır- moderniteden yeni ve farklı kılan önemli bir özelliği ön plana çıkartmaktadır. O da günümüzde artık, erken modernite dönemindeki yanılmanın –ya da belki de ütopyanın- hızla gerilemesi ve yıkılmaya yüz tutmuş olmasıdır. Yani geleceğe dair adil, belirsizliğin olmadığı ve mükemmel bir düzenin gerçekleşeceğine olan inancın oldukça sarsılmış olması.

Demek ki akışkan modernlik kavramı hem modernliğin özünü yansıtmakta hem de modernliğin bu geç aşamasına karşılık gelmektedir. Öte yandan modernliğin, “katı”ları eritme ve yerine yeni bir şeyler koymaya yönelik arzusu ya da sürekli olarak yeni arayışlar içindeki tutkusu onun “akışkan” karakterini yansıtmakta ve tüm diğer kemikleşmiş kurumlar ve ilişkiler üzerindeki “eritme” özelliği, istihdam ilişkilerinde ya da çalışma dünyasında da kendisini göstermektedir. Bu anlamda “akışkan modernite”ye, bu çalışma kapsamında incelenecek olan çalışma ilişkilerini önceki dönemlerdeki çalışma ilişkilerinden farklılaştıran bir temel kavram olarak yaklaşmak mümkündür. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında, bu temel zemin üzerinde çalışma ilişkilerindeki gö-

rünüm, Bauman'ın kullandığı farklı kavramlarla ele alınacaktır.

Modernitenin “Ağır” ve “Akışkan” Dönemlerinde Çalışma İlişkileri: “Evlilik İlişkilerinden Birlikte Yaşama İlişkisine”

Küresel markaların akışkanlık hikâyesini yazan Naomi Klein (2002), bu firmaların bu akışkanlığını “kırlangıç” benzetmesiyle anlatmaktadır. Buna göre “kırlangıç firmalar”, küre üzerinde başta emek olmak üzere üretim maliyetlerini azaltmaya imkân veren mekânlar neresiyse oraya uçup gitmekte ve faaliyetlerini oralarda sürdürmektedirler. Bu uçuş/kayma/akma hareketi, beraberinde birçok sonuç ortaya çıkartmaktadır. Bu sonuçlardan önemli bir tanesi, “sanayisizleşme”dir (Strangleman ve Warren, 2015, s. 133-136). Merkez ülkeler yaklaşık son yarım yüzyılda daha fazla bilgi-yoğun faaliyetler yürütürken “ağır” modern veya Fordist dönemin ağır ve kirli üretim birimlerini çevre ülkelere kaydırmaktadırlar (Adler, 2003). Küresel şirketlerin bu akışını kolaylaştıran unsurlardan birisi, yabancı sermaye girişi için birbirleriyle yarışan çevre ülkelerin, sermayeyi “baştan çıkartmak” üzere yapmış oldukları yarıştır. Sosyal bilimler literatürü bu yarış “dibe doğru bir yarış”² olarak adlandırmaktadır (Collins ve Mayer, 2010; Rudra, 2008). Söz konusu bu ülkelerin “dibe doğru” sürdürdükleri bu yarış, emek piyasalarındaki bazı güvencelerin ortadan kaldırılmasına, emek piyasalarının esnekleştirilmesine ve dolayısıyla da çalışma dünyasını düzenleyen yasal çerçevenin gevşetilmesine ve yatırım teşviki sağlamak için cezbedici vergi indirimleri veya muafiyetleri sağlamaya yönelik bir yarıştır. Böyle bir yapı, ağır modern dönemin “ölüm ayırincaya dek” biçiminde olan emek-sermaye birlikteliğine son derece ağır bir darbe indirmiş ve çalışma ilişkilerinde son derece uzak olan ufukları, oldukça yakınlaştırmış, ilişkiyi kısaltmıştır. Tüm bu tabloyu Bauman, “evlilik” ve “birlikte yaşama” benzetmeleriyle oldukça basitleştirmektedir.

Evlilik ilişkisinde tarafları bir arada tutan hukuki bir bağ bulunur ve taraflar bu bağı karşılıklı rızalarıyla oluşturmuşlardır. Evlilik sözleşmesi her iki tarafa da yükümlülükler yükler. Dolayısıyla taraflardan birisi sadakat temeline dayanan bu birlikteliğin doğasına aykırı davranırsa, genelde hukuk sistemi diğer tarafa, ihlali gerçekleştiren taraf

2 Bu kavram, özellikle sermayenin akışkanlığının artmasıyla yabancı yatırımları kendilerine çekmek için periferideki ülkelerin, vergi indirimleri, düşük ücret vaatleri ve emek piyasasının düzenleyici çerçevelerini esnekleştirmek yoluyla giriştikleri rekabeti anlatmak için kullanılan bir kavramdır.

karşısında bazı ayrıcalıklar tanır. Bazı kültürlerde ise bu birlikteliğin bozulması neredeyse imkânsız gibidir. İslam Ansiklopedisi'nin "nikâh" maddesi, İslam'da bu kurumun önemine vurgu yapmakta ve "hayat ortaklığı meydana getirmek üzere eşleri tek bir vücut gibi birbirine bağlayan" bir olma özelliğine dikkat çekmektedir (Atar, 2007, s. 113). Öte yandan birlikteliği bir ömür boyu süresince tasarlamasıyla meşhur olan nikâh türü, Katolik nikâhidir.

Bauman (2008, s. 32-33), emek ile sermaye arasındaki ilişkinin evlilik ilişkisinden birliğe yaşama ilişkisine geçişini, bu her iki ilişki biçimini iki farklı dönemle ilişkilendirerek ortaya koymaktadır. Buna göre Fordizm ile simgelenen "ağır modern" dönemde sermaye ile emek arasındaki ilişkinin ufukları uzun vadeye dayalıydı ve bu dönem bir nevi evliliğe giden bir nişanlılık dönemi gibiydi. Taraflar birbirlerine bağımlıydılar: işçiler geçimlerini sağlamak için işverene, işveren ise kendi varlığını sürdürmek için işçilere bağımlıydı. Ve elbette her evlilik ilişkisinde olduğu gibi, "belirsiz süreli" olan bu birlikteliğin sabit bir buluşma, ya da bir arada olma adresi vardı, o da fabrikaydı. Bauman (2008, s. 33) bu noktada fabrikayı ortak ikametgâh alanı olarak hem bir savaş meydanına hem de ortak umutların yeşerdiği doğal bir yuvaya benzetmektedir. Gerçekten de hiçbir kavganın olmadığı bir evlilik ilişkisi düşünülemez ama önemli olan husus, bu kavgaların çok nadiren bir kopuşla neticelenmesidir.

Elbette bu yapının ortaya çıkarttığı önemli dönüşümler vardı. Bu dönüşümlerden birisi, devletin rollerinde gerçekleşmiştir. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyılların hakem devleti, oyuna müdahale eden bir aktör olarak yeniden şekillendi. Bauman (2008, s. 33) "refah devleti"nin işlevini şu şekilde ortaya koyuyor:

"Böylece hem sermaye hem emek hayatta kalabilirdi; her birinin meta şeklinde tutulması gerekti: Sermayenin sahipleri emek satın almaya devam etmek zorundaydılar ve emeğin sahipleri müstakbel alıcıları kaçırmamak için, uyanık, sağlıklı, güçlü ve bu da olmazsa çekici olmak zorundaydılar. Her bir tarafın diğer tarafı olması gereken koşullarda tutmakta "çıkartıcı" vardı. Sermayenin ve emeğin "yeniden metalaştırılması"nın siyasetin ve devletin başlıca işlevi ve kaygısı haline gelmesinde şaşılacak bir şey yoktu: İşsizler tam ve doğru olarak bir "yedek emek ordusu" oluşturuyorlardı. Bu ordunun, gerektiğinde aktif hizmete çağrılmak üzere, sadakatle hazır

bir durumda tutulması gerekiyordu. Tam da bunu yapmaya kararlı bir devlet olan refah devleti bu nedenle sahiden de “solun ve sağın ötesinde”ydi: Ne sermayenin ne de emeğin, onsuz hareket etmesi ya da eylemesi şöyle dursun, hayatını bile sürdürmeyeceği bir dayanaktı.”

Refah devletinin asıl görevi, söz konusu ilişkinin uzun vadeli olmasını sağlamaksa, günümüz akışkan modern dönemin çalışma ilişkilerinde neden bu devletin aşınmış olduğunun da bir cevabı ortaya çıkmış oluyor. Ağır modern döneme geri dönecek olursak, gerçekten de piyasa hâkimiyetinin en güçlü olduğu ABD’de bile 1929 ekonomik buhranının “kitlesel üretim-kitlesel tüketim” döngüsünde meydana getirdiği krizi aşmak için “Yeni Düzen” tedbirleri (Budd, 2006; Dikmen, 2015), devletin işlevi ile ilgili Bauman’ın analizini doğrulamaktadır.

“Ölüm ayırıcaya dek” niyetiyle gerçekleştirilen bu birliktelik barizdi: Bu dönemde bir fabrikada işe giren birisi, tüm çalışma hayatını orada geçirmeye yönelik bir beklenti içinde olabilirdi, böyle bir beklenti olağan bir beklentiydi. Ancak “akışkan modern dönemde” bu durum tamamen değişmiş durumdadır. Artık kariyerine yeni başlayan bir kimsenin, işe başladığı yerde emekli olmasını beklemesi gerçeklikle bağ kopukluğu anlamına gelecektir (Sennett, 2016). Kapitalist işleyişin sonuçlarıyla ilgili çok sayıda eleştirel film çeken İngiliz yönetmen Ken Loach’un 2007 tarihli “It’s a Free World” filmi, “akışkan modern dünyanın” çalışma dünyasının “uzun vadeler”den uzaklaşmış olan güvencesiz yönünü göstermektedir. Filmin bir sahnesinde baş karakter Angie ile babası arasında geçen bir diyalog, burada ele alınan iki dönemin çalışma ilişkilerini karşılaştırması açısından önemlidir:

“Olay şundan ibaret, tamam mı? 30 yıldır aynı işte çalışıyorsun. Ben ve sen çok farklıyız. Benim ise 30’dan fazla işim oldu, doğru değil mi? Her işten kovuldum ve canıma okundu. İşte farklı olduğumuz nokta burası.”

Bu durum ABD çalışma istatistiklerinde açık bir şekilde görülmektedir. ABD Çalışma İstatistikleri Kurumu’nun verilerine göre 25-34 yaş arasındaki kişilerin mevcut işlerindeki çalışma süresinin uzunluğu ortalama yaklaşık 3 yıl iken, 55 yaş ve üstü çalışanların mevcut işlerindeki çalışma sürelerinin uzunluğu 10 yıl civarındadır. Tahmin edilebileceği gibi 25 yaş altı grupta bu kıdem süresi daha da kısadır (1,3 yıl) (BLS, 2016).

Evlilik ilişkisinden birlikte yaşama ilişkisine geçişi kolaylaştıran şeyin, birlikteliğin formal bağlarının zayıflatılmasından geçtiğini gördük. Yani bu, kadın-erkek ilişkilerinde nikâh akdi iken işçi-işveren ilişkilerinde ise iş ilişkisini kuran sözleşmenin niteliğidir. Bunun da en tipik hali, belirsiz süreli sözleşmelerden belirli süreli sözleşmelere geçiştir. Bu anlamda bazı verilere bakmak, Bauman'ın söz konusu kavramının da bir temeli olduğunu görmemize yarayacaktır. Bu noktada bireysel iş ilişkilerindeki en çarpıcı dönüşümü gösteren bir gösterge olarak sıfır-süreli sözleşmelere (zero-hours contracts) bakmak faydalı olacaktır. Bu sözleşme tipi, Türkiye'deki 4857 sayılı İş Kanun'unun 'çağrı üzerine çalışma' düzenlemesine kısmen benzemektedir. Bilindiği gibi söz konusu kanununun 14. Maddesinde düzenlenen bu iş ilişkisinin özünde "işverenin işçiye her an verebileceği bir işinin ve dolayısıyla da ihtiyacının bulunmayışı, bu yüzden de çağırıldığında ücret vs. işçilik haklarının ödenmesi ama çağırılmadığında ise, herhangi bir ödeme yükümünün bulunmayışı yatmaktadır. Böylece çağırılmadığı sürenin ekonomik-mali riskleri ile sosyal sigortalılık durumu ve primi ödeme yükümü işverenin omuzundan" alınmış olunmaktadır (Akyiğit, 2016, s. 162-3). Başka bir deyişle bu husus, evlilik ilişkisinin gerektirdiği yükümlülüklerin azaltılması ya da ortadan kaldırılması olarak da okunabilir.

Bu iş ilişkisinin bir uç versiyonu, yukarıda da belirtildiği üzere sıfır süreli sözleşmedir. Türkiye'de 4857 sayılı yasanın düzenlemesine göre (Madde 14), şayet taraflar bir garanti süresi belirlememişlerse, bu sürenin taraflarca haftalık yirmi saat olarak kararlaştırıldığı varsayılır. Birleşik Krallık'ta son yıllarda yaygınlaşan sıfır-süreli sözleşme uygulamasında ise herhangi bir asgari garanti süresi bulunmamaktadır. Yani işveren sözleşme imzaladığı çalışanı, ancak ihtiyacı olduğunda çağırmakta, ihtiyacı olmadığına ise herhangi bir asgari garanti süresi yükümlülüğü altına girmemektedir. İngiltere'de istihdamın % 5'ine karşılık gelen 1.4 milyon sıfır-süreli sözleşme bulunmaktadır (The Guardian, 2017a)³.

Evlilik ilişkisinin bitirilmesi ya da yeni bir forma büründürülmesinin çalışma dünyasındaki en bilindik biçimi taşeronluk (ve aralarındaki ufak kavramsal nüanslara rağmen Türkiye'deki İş Kanunu'nda alt işverenlik, ana akım işletme literatüründe ise dış kaynak kullanımı veya outsourcing) uygulamasıdır. Bu uygulama da tipik olarak yine bir

3 Son yıllarda sürekli artan bu sözleşme tipi, son iki yılda azalma eğilimindedir (örneğin, The Guardian 2017b; FT, 2017).

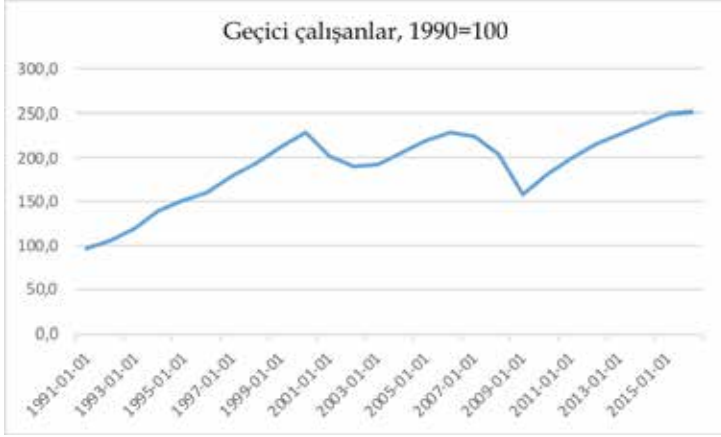
işverenin belirli risklere karşı kendisini güvenceye alması ve çalışma ilişkisinin diğer ucundaki aktörle yakın/sıkı bağlar kurmak istememesinin bir neticesidir. Bu uygulama elbette işverenler açısından çok sayıda avantaj barındırmaktadır ancak çalışan açısından güvencesizlik anlamına gelmektedir. Dolayısıyla akışkan zamanlardaki çalışma ilişkilerine bakıldığında bu uygulamanın gittikçe yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Cumhuriyet Gazetesi'nin (2017) haberine göre, Türkiye'de 2000'li yılların başında 400 bin civarında olan taşeron işçi sayısı 2 milyona yaklaşmış durumdadır. Bu rakam sadece niceliksel bir artışı değil, aynı zamanda oransal bir artışı da ifade etmektedir. Genel-İş Sendikası'nın (2017, s. 5) Emek Araştırma Raporu, genel işlerdeki taşeronlaşma eğilimini şu şekilde ifade etmektedir:

“Genel işler işkolunda güvencesiz istihdam yaygındır. Bu işkolu, belediyelere kanun ile verilen yerel hizmetlerde, kamu idarelerinde temizlik hizmetlerinde ve konut işlerinde çalışan işçileri kapsar. Bu işçilerin çoğunluğu da taşeron firmalarda çalışmaktadır... Belediye hizmetlerinde doğrudan sürekli işçi kadrosunda çalışanların oranı yüzde 19,2'dir. Geriye kalan yüzde 80,8'i ise belediyelerdeki taşeron firmalarda çalışan işçileri, kamu idarelerindeki temizlik hizmetlerini yapan taşeron işçileri ve konut işlerinde çalışan işçileri kapsamaktadır.”

Uzun vadelerin yerini “kısa vadeler” almış durumda. Yani artık ölüm ayırincaya dek süren evlilikler pek yaygın değil. Dolayısıyla “aile” kurumu da bu dönüşümün yaşandığı bir alan olarak “ağır modern dönemin” ailesi değil artık. Bloomberg'de çıkan bir haber, ABD'de çiftlerin evlilik ilişkisi olmadan bir arada yaşamalarının artık –istisna değil- yeni bir norm olduğunu belirtmektedir. Buna göre ABD'de kadınların dörtte üçü evlilik ilişkisi olmadan partnerleriyle birlikte yaşamaktadır. Araştırmacılar artan bu eğilimin ABD'de aile yaşamının normal bir parçası olduğunu belirtmektedirler (Esping-Ander- sen, 2011; Lopatto, 2013). Bu eğilimden yola çıkan Ulrich Beck (2002) aileyi artık eski konumundan uzak, ismi var – cismi yok tarzındaki bir kurum anlamında bir “zombi kategori” olarak ele alıyor.

Benzer bir durum, Bauman'ın bu kurum üzerinden yürüttüğü benzetmede de yaşanmaktadır. İşyeri artık uzun sürelerle kalınan bir ikametgâh olmaktan çıkmış durumdadır. Emek istihdamı “esneklik”le tanımlanan akışkan dönemde kısa vadeli, parçalıdır,

süreksizdir. Bauman (2008, s. 36-37), bu durumun karşılıklı sadakat ve bağlılığın köklenmesine imkân vermediğini belirtmektedir. Kapitalizmin ana merkezlerindeki çalışma ilişkilerine bakıldığında (örneğin ABD, Kanada, Avrupa Birliği bölgesi, Japonya, TD, 2017), sözü edilen bu bağlılığın sürekli gevşediğini görmek mümkündür (ABD için bkz. Şekil 1).

Şekil 1: ABD Çalışma İlişkileri

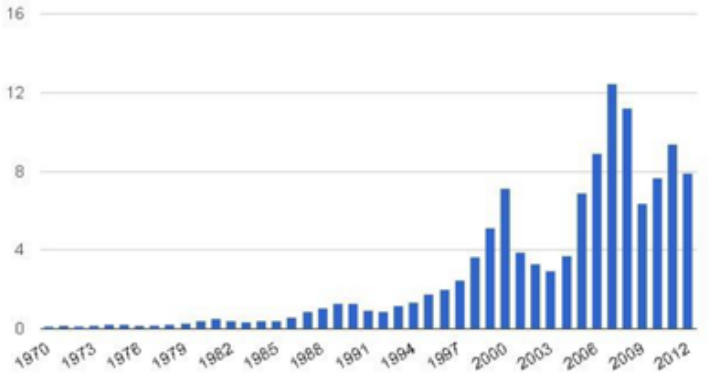
Kaynak: FRED, 2017

Bu ise taraflar arasındaki bir boşanma veya nihai bir kopuş anlamına gelmiyor; bir bağlanamama durumuna işaret ediyor. Öte yandan Bauman (2017, s. 219), kopuşun değil de bağlanamamanın ise “şimdilik” olduğunu belirtiyor, zira bu durumun, “sermaye ile işgücü arasındaki bağların gevşemesi ve tamamen kopması ile karakterize olan hafif, serbestçe dolaşan kapitalizmin habercisi olduğu kesindir”:

“Bu vahim durumun, evliliği bırakıp bütün sonuçlarıyla “birlikte yaşama”-ya geçişi kopya ettiği söylenebilir; bu sonuçlar arasında geçicilik varsayımı ve ihtiyaç ya da arzu kurduğu zaman birlikteliği sona erdirmeye hakkı diğer birçok sonuçtan daha büyük görünür. Bir araya gelmek ve birlikte kalmak bir karşılıklı bağımlılık meselesiye, ayrılmak tek taraflıdır: Biçimlenimin bir tarafı daha önce asla ciddi biçimde ima edilmemiş bir özerklik kazanmıştır.”

Özerklik sağlayan bu taraf, sermaye olmuştur. Sermaye, mobilitesini engelleyen tüm yüklerden kurtularak hafiflemişken emek terkedildiği yerde, kendi başına kalmıştır.

Çünkü emek akışkanlığının önündeki engeller varlıklarını sürdürmekte ve onu “küresel olmayan bir dünya”ya hapsetmektedir. Siyaset ise bu yeni yapı içinde yeniden bir dönüşüme uğramış, bu kez “refah devleti”nin eski yükümlülüklerini artık bir yükümlülük olarak kabul etmemekte ve akışkanlığı had safhaya ulaştırmış olan sermayeyi, yönünü kendisine çevirtmek için var gücüyle çalışmakta, onu baştan çıkartmaya çalışmaktadır. Bu durum ise yukarıda bahsedilen “dibe doğru bir yarış” anlamına gelmektedir. Aşağıdaki grafik 1970’lerden 2010’lu yılların başına kadarki dönem için küresel yabancı sermaye yatırımlarının ülke başına ortalama büyüklüğünü göstermektedir.

Şekil 2: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Dünya – Ülke Başına Ortalama- (Milyar ABD Doları)

Kaynak: Atanasov, 2014

Bilindiği gibi yabancı sermaye akışı, küre üzerinde genelde maliyetler açısından daha avantajlı olan yerlere akmaktadır. Bu hedeflerin başında ise az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler gelmektedir. Aşağıdaki tablo, 2002 sonrası dönemde Türkiye’de yabancı sermaye yatırımı olan şirketlerin sayısını göstermektedir.

Tablo 1: Türkiye’de yabancı sermaye yatırımı olan şirketlerin sayısı (000)

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
5,6	6,7	8,8	11,7	15	18,7	21	23,7	25,5	29,4	32,6	37,3	41,4

Kaynak: Karaboğa, 2017

“Pratikte bütün bunlar düşük vergi oranları, az sayıda ya da hiç olmayan kurallar ve hepsinden önemlisi “esnek bir iş gücü pazarı” anlamına gelir. Daha genel bir ifadeyle “hür teşebbüs için daha iyi koşullar yaratmak”, sermayenin alacağı karar ne olursa olsun hiçbir şekilde organize olup direnmeye niyeti ve mecali olmayan, uysal bir halk yaratmak demektir. Çeşitli gibi görünebilir, fakat hükümetler, sermayeyi olduğu yerde tutmak istiyorlarsa önce sermayeyi –önceden haber vererek ya da kimseye bir şey söylemeden- istediği zaman gitmekte serbest olduğuna kesin olarak ikna etmelidir” (Bauman, 2017, s. 221).

Emek ile sermaye arasındaki ilişkinin doğasında meydana gelen bu yapısal dönüşüm, emek cephesinde çok sayıda önemli kırılğanlıklar, güvencesizlikler ve geriye dönüşlerle neticelenmektedir. Bir sonraki alt başlık, bunlardan bir tanesine odaklanmaktadır.

Akışkan Modernliğin “Sivil Zayıatı” ve “Turist-Aylak” ayırımı

Günümüzde artık çalışmanın (ya da istihdamın) tek başına yoksulluğun bir panzehiri olduğunu savunan çok az kişi bulunmaktadır. Yoksulluk artık “mutlak” ölçümlerle değil de “görelî” yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Her ne kadar dünyanın belirli kesimlerinde “mutlak” yoksulluk halen çok ciddi bir problemse⁴ de belirli bir gelişmişlik seviyesinin üstündeki yerlerde yoksulluk “görelî” bir olgu olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla bir istihdam ilişkisi içinde olmamak yoksulluğa yol açıyorsa da ücretli bir işte çalışmak da kendiliğinden yoksulluğu ortadan kaldırmamaktadır. Yoksulluk analizlerinde görelî yoksulluğun daha fazla ön plana çıktığı günümüzde sosyologlar bu meseleyi, tüketim kabiliyeti ile birlikte ele almaktadırlar. Öyle ki “kışkırtılması zor, ihtiyaçları tarafından yönlendirilen geleneksel tüketici, olgun tüketim toplumunun, tüketim endüstrisinin ve tüketim piyasasının ölüm çanı anlamına gelecektir” (Bauman, 2010b, s. 145). Bu durumda yoksulluk da artık hayatta kalmak için gerekli olan kalori miktarını satın almaya gücü yetmemek değil, tüketim toplumunun beklentilerini karşılayacak tüketimi yapamamaktır. Bauman (2014b, s. 51), tüketim dünyasının kendisinden beklediği tüketimi gerçekleştiremeyenlerin, tüketiciler dünyasında ‘kusurlu tüketiciler’ ve

4 Yemen, Güney Sudan, Somali ve Nijerya'nın bazı bölgelerindeki ciddi açlık durumunu internet medyasından kolayca takip etmek mümkündür (Karimi 2017).

yaşanmamış bir hayatı simgeleyenler olarak görüldüklerini ifade etmektedir. Bu anlamda yoksulluk istatistikleri de artık "görelî" kıstasları dikkate almaktadırlar. Öyleyse çalışanlar dünyasına bakıldığında kaçınılmaz olarak karşılaşılabilecek olan bir olgu yoksulluk meselesidir. Bu sosyal problemi besleyen en önemli dönüşümlerden birisi ise istihdam dünyasında yaşanan ve genel olarak esnekliği barındıran, güvenceyi içermeyen ve "prekarizasyon"⁵ ile nitelendirilen durumdur. Çalışma ilişkisi dünyasının her geçen gün daha fazla kurlsız bir biçimde esnekleşmesi, toplumun çok önemli bir kesimi için büyük bir tehde dönüşmekte ve bu kesimi akışkan modern dünyanın bir "sivil zayıf"na dönüştürmektedir.

Bauman külliyatında çok sıradan kavramların, son derece işlevsel araçlara dönüştüğünü görebileceğiniz çok sayıda kavram bulunmaktadır. "Sivil zayıf" kavramı da bunlardan birisidir. Bu kavramı odağa alarak yaptığı analizde Bauman (2013a, s. 7-16), toplumsal eşitsizliklerin nasıl da bir "sivil zayıf" perspektifiyle ele alındığını ve aynı zamanda böyle bir yaklaşımın ise asıl meseleyi gözden kaçırmak anlamına geldiğini öne sürmektedir.⁶ Bauman, teknik-mimari bazı örnekler sunarak aslında ortalamalarla ilgili istatistiklerin gerçekte bir şey ifade etmediklerini gösterir. Örneğin bir elektrik devresindeki sigorta, aynı zamanda o devrenin taşıyabileceği yükün ne kadar olduğunu gösterir. Bir köprünün taşıyabileceği yük, tüm tabliyelerin ortalamaları alınarak hesaplanamaz, tersine bu yük, en zayıf tabliyenin taşıyabileceği yük kadardır, ya da bir zincirin taşıyabileceği ağırlık, en zayıf halkanın kaldırabileceği yükün ağırlığı kadardır. Bauman (2013a, s. 8), mühendislik uygulamalarında mühendislerin elbette tüm bu basit gerçekliği hesaba kattıklarını ancak *toplumun* kendisi söz konusu olduğunda ise bunun görmezden gelindiğini, unutulduğunu, bastırıldığını ya da açıkça reddedildiğini öne sürmektedir:

"Mesele toplumu değerlendirmek olduğunda genel (fakat hatalı) algı, bütünün niteliğinin, parçaların ortalama niteliğiyle ölçülebileceği ve

5 Cambridge İngilizce sözlüğü, prekaryayı, yoksul olan ve güvenceli bir işe sahip olmayanların oluşturduğu bir sınıf olarak tanımlıyor. Prekaryayı, güvencesiz (precarious) ve proletarya kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Ancak bu kavramı literatürde geliştiren önemli isimlerden birisi olan Guy Standing, bu sınıf henüz kendi için sınıf olamamış bir sınıf olarak tanımlamaktadır. Temelde güvencesiz çalışma biçimlerini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır (Standing, 2014).

6 Bu kavramın İngilizce metindeki karşılığı *collateral damage*'dir. Kitabın Türkçe çevirisinde bu kavram, *ikincil hasar* şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

ölçülmesi gerektiği yönündedir. Buna bağlı olarak parçalardan birinin ortalamasının altına düşmesinin yalnızca o parçayı kötü yönde etkileyeceği; toplumun bütünü niteliğini, yaşam kabiliyetini ve işlevsel kapasitesini ise etkilemeyeceği varsayılır. Bir toplumun durumu incelendiğinde ve değerlendirildiğinde genellikle hesaplananlar “ortalaması alınmış” gelirler, yaşam ve sağlık standartları gibi değerlerdir. Bu değerlerin toplumun farklı kesimleri arasında gösterdiği farklılığın derecesi ile en üst ve en alt tabaka arasındaki uçurum, toplumun değerlendirilmesinde nadiren alaka göstergeler olarak kabul edilir. Eşitsizliğin artışı hemen hiçbir zaman ekonomik bir sorunun habercisinden öte bir durum olarak değerlendirilmez. Eşitsizliğin toplumun bütününe verebileceği zararların tartışıldığı görece nadir anlarda ise, vurgulanan çoğunlukla asayiş ve düzenin bundan ne yönde etkilenebileceğidir.”

Bauman (2013a, s. 9-11), bu durumun ise toplumu bütünüyle ne boyutta tehdit ettiği hususunun görmezden gelindiğini ve günümüz siyasetinin doğasının, gerçekliği bu kavrayış ile okuma girişimine dayandığını öne sürmektedir. Dolayısıyla yönetici kesimin başarısı veya başarısızlığının ölçütü veya göstergesi, bireylerin ortalama gelirleridir ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin boyutları hesaba katılmaz. Eşitsizliğin dezavantajlı tarafında bulunan kitleler, ortalamaları alınmış istatistiklerle görünmez kılınmaya çalışılır. Yöneticiler açısından dağılımın dezavantajlı ucunda bulunanlar için çok da yapılabilecek bir şey yoktur, bunlar adeta her toplumda doğal olarak olması gereken manzaranın bir parçasını teşkil etmektedirler veya çok daha büyük bir proje gerçekleştirilirken kaçınılmaz olarak karşımıza çıkabilecek olan kayıpları oluşturmaktadırlar. Bauman (2013a, s. 11), bu durumu “sivil [ikincil] zayıf” kavramıyla açıklamaktadır:

“İkincil kayıp (ya da hasar veya kurban) terimi yakın zamanda yurt dışında görev yapan silahlı kuvvetler üyelerince uydurulmuş ve onları inceleyen gazeteciler tarafından yayılmıştır. Bu terim, kasıtsız ve önceden tasarlanmamış olan –ve bazılarının yanlış olarak söyleyeceği gibi “öngörülelemeyen”- zarar verici, yıkıcı ve can yakıcı etkileri belirtir. Askeri müdahalelerin bazı yıkıcı etkilerini “ikincil” olarak sınıflandırmak, bu etkilerin müdahale tasarlanırken ve birliklere saldırı emri verilirken hesaba katılmadığını; ya da bu etkilerin olabileceğinin farkına varıldığını ve zihinde

tartıldığını, ancak askeri amacın önemi göze alındığında yine de alınmaya değer riskler olarak görüldüklerini gösterir. Riskin alınmasına değil değmeyeceğine karar verenlerin, bu riski almanın sonuçlarıyla yüzleşeceklerle aynı kişiler olmaması halinde, bu riskin alınması çok daha kolay (ve dolayısıyla çok daha muhtemel) olacaktır.”

Tüm bu kavramsal zemin göz önünde bulundurulduğunda, gelir dağılımı eşitsizliklerinden çok toplam gelirin tüm nüfusa bölünmesiyle elde edilen bir ortalamanın daha öne çıkartıldığını, toplumsal eşitsizliklerin dezavantajlı ucunda bulunanların oluşturduğu manzaranın taşıdığı sosyal risklerin çoğunlukla göz ardı edildiği, bu risklerin kaçınılmaz olarak kendini gösterdiği hallerde ise bunun kaçınılmaz/doğal bir durum olarak kabul edildiğini söylemek gerekiyor. Dolayısıyla örneğin emek piyasalarının esnekleşmesi, elbette ki çok önemli bir gereksinim ve totalde çok avantajlı sonuçlar ortaya çıkartacak bir düzenlemedir ama bu çok önemli sonuçlar ortaya çıkarken de elbette bazı “öngörülemeyen” sosyal maliyetler olacaktır. Fakat bu sadece büyük operasyonun nihai zaferle sonuçlanması için katlanılması gereken bir “sivil zayıf” ya da herkesi doyuracak olan büyük omlet için kırılması gereken yumurtalardır. Ancak önemli bir husus, kırılan yumurtaların, bu omletten yararlanma imkânlarının olmaması noktasıdır.

Bu noktanın açıklığa kavuşması için bazı veriler sunmak faydalı olabilir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) her yıl yayınladığı Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nın sonuçlarına yakından bakıldığında, yukarıda ortaya konan açıklamaların açık bir biçimde somutlaştığı görülecektir. TÜİK, yaptığı herhangi bir araştırmanın sonuçlarının haber bültenleriyle özetlemektedir. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nın sonuçlarının bu bültendeki gösterimi nüfusun yüzde 20'lik dilimlere bölünmesi şeklindedir. Yani öncelikle nüfus beş tane yüzde 20'lik dilime ayrılmakta ve en alttaki yüzdelik dilimden başlanarak, her bir dilimin gelirden almış olduğu payın ne kadar olduğu gösterilmektedir. Buna göre en son veri, son yüzde 20'lik grubun gelirinin, ilk yüzde 20'lik grubun gelirinin 7,7 katı olduğunu gösteriyor (TÜİK, 2017a). Ancak ortalaması alınmış olan nüfusun oldukça büyük bir grup olduğu (yüzde 20) hesaba katıldığında bu verinin aslında asıl manzarayı yumuşattığı sonucuna varmak zor değildir. Nitekim TÜİK verilerinde yüzde 20'lik değil de yüzde 10'luk ve yüzde 5'lik dilimlere bakıldığında yukarıda ifade edilen 7,7 katlık farkın yaklaşık 3 katına çıktığını görmek mümkündür. Buna göre

ilk yüzde 5'lik grubun gelirden aldığı pay yüzde 0,9 iken son (yirminci) yüzde 5'lik grubun aldığı pay, yüzde 20,3'tür (TÜİK, 2017b).

Toplumda belirli bir grubun ya da dünyanın belirli bölgelerinde yaşayanların küresel "sivil zayıf" kategorisine dâhil olma eğilimlerinin çok daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Bu hususu, Bauman'ın (2006, s. 89–116; 2013b, s. 122–139) "turist/aylak" ikili kavramıyla netleştirmek mümkündür (bazı çalışmalarında farklı bir kavram çiftiyle karşımıza çıkar, örneğin 'içeridekiler/dışarıdakiler' ayrımı için bkz. Bauman [2015, s. 126]). Bauman külliyatında günümüz dünyasının genellikle "belirsizlik" çerçevesinde ele alındığını söylemek mümkündür. Bu belirsizliğin beraberinde getirdiği çeşitli ve üstesinden gelinmesi zor riskler bulunmaktadır (örneğin bu durumun meydana getirdiği günümüze has yeni bir korku biçimi olan "akışkan korku"nun anlamı için bkz. Bauman [2016]). Böyle bir dünyanın alameti farikası hareket halinde olmaktır: "Postmodern toplumumuzda bizler hepimiz... hareket halindeyiz. Hiç kimse, herhangi bir yerde sonsuz dek kalabileceğinden emin olamaz ve hiç kimse herhangi bir yerde ebediyen kalmasının güçlü bir ihtimal olduğunu düşünmüyor." Bu hareketi gerçekleştirenler, iki "ideal tip"i referans alarak oluşturulabilecek bir spektrumun çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Bu uçlardan birisini "turist", ötekisini ise "aylak" imgesi oluşturmaktadır.

Turisti, turist yapan özellikler nelerdir? Öncelikle turist, gezilerine kendi tercihleriyle çıkar, rotasını kendisi belirler, uğradığı yerlerde kısa süreliğine kalır, oralara kök salmaz, sürekli yeni yerler keşfetme ve bunula heyecanlar yaşama arayışındadır. Ancak onun bu kadar kolay yer değiştirme kararları alabilmesine imkân veren şey, her an dönebileceği ve istediğinde kendisine bir sığınak olabilecek güvenli bir yuvasının olmasıdır. Aylak ise "kendisini turistlerin hizmetine adanmış bir dünyanın çöp"üdür (Bauman 2013b, s. 136).

"Turistler kendi gönüllerince bir yerde kalır ya da hareket ederler. Başka bir yerden yepyeni, daha önce denenmemiş fırsatlar elde ettiklerinde buldukları mekânı terk ederler. Aylaklar ise ne kadar kalmak isterlerse istesinler, buldukları yerde çok fazla kal[a]mayacaklarını bilirler; çünkü durdukları hiçbir yerde hoş karşılanmazlar. [...] Turistler geziyorlar çünkü gezmek *istiyorlar*; aylaklar geziyorlar çünkü gezmekten *başka hiçbir seçenekleri yok*" (vurgular orijinal metinden).

Bauman (2013b, s. 137), bu iki katmanın çağdaş yaşamın metaforları olduğunu açıkça belirtir. "İnsan, fiziksel olarak hiç de öyle uzaklara gitmeden bir turist ya da aylak olabilir (zaten genelde böyledir de)". Dolayısıyla da turistler ile aylaklar arasındaki karşıtlık, postmodern toplumun temel bölünmesidir ve her birimiz "mükemmel turist" ile "aylak" kutupları arasında uzanan bir çizginin çeşitli yerlerine serpiştirilmiş durumdayız. Bauman (2013b, s. 137-8) aylakları, turistlerin *alter ego'su* (*öteki ben'i*) olarak tanımlayarak işlevsel sosyolojinin kavramlarıyla aslında onların nasıl bir işlev yerine getirdiğine de işaret ediyor: "*Alter ego*, arınmış egonun üzerinde parlayacağı karanlık sinema perdesidir. (...) Bir turistin önünde tasavvur bile edilemeyecek kadar korkunç bir alternatif olmalıdır ki stresli olduğu zamanlarda kendi kendine 'başka bir alternatif de yok ki' diyebilsin."

Dolayısıyla akışkan modern dünyada, güvencesizliğin bir norma dönüştüğü koşullarda çalışan kesimleri bu dünyanın "aylakları" ve "sivil zayıfı" olarak görmek mümkündür. Görülmeyen tehlike ise aylakların da toplumun bir parçası olduğu ve dolayısıyla da turistler ne kadar güvenli bir dünyada seyahat etmek isterlerse istesinler, aylaklar elektrik devresindeki bir sigorta olarak yandığında bunun bütün devrenin işleyemez olacağı noktasıdır. Dolayısıyla hem ulusların kendi içindeki gelir dağılımı adaletsizliklerini, hem bu eşitsizliğin küresel görünümünü hem de son yıllarda yaşanmakta olan uluslararası göç dalgasını bu şekilde okumak mümkündür. Bu hususlarla ilgili birkaç veri sunarak, anlatılanları somutlaştırmak faydalı olacaktır. Yukarıda Türkiye ile ilgili veriler sunuldu. Aynı dengesiz durum küresel tabloya bakıldığında da ortaya çıkmaktadır. Credit Suisse'nin (2017) hazırlamış olduğu Küresel Refah Raporu'na göre dünyadaki en zengin yüzde 1'lik kesim, küresel refahın yaklaşık yarısına sahip durumundadır. Dünya nüfusunun en alttaki yüzde 73'lük kesimine düşen pay ise sadece yüzde 2,4'tür. Tüm bu dengesizlikler bir uçta 'sınırsız' harcama kabiliyetinde olan 'turist'leri oluştururken öteki uçta ise bu kabiliyeti olmayan geniş bir 'aylak' yığınını oluşturmaktadır. Ayrıca küre üzerinde bölgeler arasındaki dengesizlik ise uluslararası göçe, yani hareket etmeleri sınırlandırılmış aylakların bu engelleri aşma girişimlerine neden olmaktadır. Uluslararası Göç Örgütü'nün verilerine göre, bu engelleri aşmaya yönelik göç girişimleri sonucu hayatını kaybedenlerin son dört yıldaki sayıları 21 bini aşmış durumdadır (MM, 2017).

Rasyonelliğin Bir Panzehiri Olarak “İş Etiği” ve Bir “Cemaat Olarak Şirket”

En ilkelinden en gelişmişine kadar tüm yönetim girişimlerinin en belirgin amacı, bu pratiği mümkün olan en sorunsuz haliyle gerçekleştirmektir. Yönetim pratiklerine baktığında ise yönetilenlerin öncelikle “zor kullanımını” içeren despotik yöntemlerle idare edilmeye çalışıldığı ve zaman içinde ise bu despotik yöntemlerin daha “incelikli” pratikleri de içerecek şekilde evirildiği görülür. Mümkün olan en az sorunla yönetimi gerçekleştirmenin klasik bir yolu, yönetilenleri homojenleştirmekten/aynılaştırmaktan geçmektedir. Bunun da vücut bulmuş hali “cemaat” imgesi ile nitelendirilebilecek olan topluluklardır. Bauman (2016b), cemaat kavramını güvenli olmayan bir dünyadaki güvenli bir sığınak olarak ele almaktadır. Buna göre bireylerin bir cemaat mensubu olmalarının altında oldukça güçlü gerekçeler bulunur (Bauman, 2016b, s. 7):

“Her şeyden önce, cemaat “sıcak” bir ortamdır, keyifli ve rahat bir yerdir. Şiddetli yağmurda altına sığındığımız bir saçak, dondurucu soğukta içinden çıkmak istemediğimiz şömineli bir oda gibidir. Dışarıda her çeşit tehlike pusuda beklemektedir; dışarı çıktığımızda tetikte olmamız, kiminle konuştuğumuza, bizimle konuşanın kim olduğuna dikkat etmemiz, her an dikkatli olmamız gerekir. Cemaatin içindeyken gevşeriz; güvendezdir, burada karanlık köşelerde belirlen tehlikeler yoktur. Bir cemaatte birbirimizi iyi anlarız, duyduklarımıza güvenebiliriz, çoğu zaman güvendezdir ve neredeyse hiç kafamız karışmaz ya da şaşırmayız. Birbirimize asla yabancı değilizdir. Tartışabiliriz, fakat bunlar dostane tartışmalar olur.”

Elbette tüm bu güvenlik tedarikinin bir bedeli vardır, o da özgürlüktür. Kişi tüm bunların karşılığı olarak özgürlüğünden ya tamamen ya da kısmen vazgeçmelidir (Bauman, 2016b, s. 10). ‘Cemaat sizi yakından takip eder ve manevraya çok az yer bırakır’ (Bauman ve Lyon, 2013, s. 45). Ancak burada bu kavramı örgütler dünyasını ele almak üzere kullanacaksak cemaatin homojenleştirici/tek tipleştirici yönüne vurgu yapmamız gerekiyor. Cemaat bir nevi çeşitlilik yokluğunun ve “hepimiz birbirimize benzeriz” duygusunun yuvasıdır. Hepimiz aynı fikirdeyse görüş alışverişi yapmak da gereksiz hale gelir. Cemaatin temsil ettiği sosyal birlik, “hepimiz aynıyız türünden bir katıksız benzerliğe, bu nedenle sorunsuz, hiçbir çaba ve tedbir gerektirmeyen, gerçek anlamda önceden düzenlenmiş bir birlikteliğe dayanan bir birliktir” (Bauman, 2017, s. 153-4).

Burada ortaya konan cemaat imgesi, tam olarak modern örgütlerde çeşitli araçlar –örgüt kültürü, iş etiği ve örgütsel bağlılık sağlamaya yönelik diğer insan kaynakları yönetimi pratikleri- kullanılarak oluşturulmaya çalışılan yapıyı ifade etmektedir. Bu noktada Bauman'ın (1999, s. 17) zamanında çalışma etiği için başlatılan 'cihad'ın bir denetim ve itaat mücadelesi olarak vurguladığını hatırlatmak gerekiyor:

"Bu cihad, insanların yaptığı şeyleri, yapılmaya değer, dolayısıyla yapılması anlamlı olarak gördükleri şeylerden ayırmayı, çalışmanın kendisini herhangi bir somut ve anlaşılır erekten ayırmayı amaçlıyordu. Çalışma etiği yaşamın mantığında yeterince yer eder ve uygulanırsa düşünme, değerlendirme, seçme ve amaç saptama gibi tüm diğer insani etkinliklerin yerine 'adet yerini bulsun diye yapılan işler' geçer."

Bauman'ın okumasında etik, onun, açıkta bulunan şeylerin bir ifşası olarak gördüğü sosyolojik bir bakışla (2004; 2014a) birden açık bir biçimde bir kontrol aracına ya da bir 'hegemonya' aparatına dönüşür. Bu anlamda aslında öznesine her türlü eyleminde rasyonelliği vazeden modernlik ideolojisi, söz konusu çalışma ilişkisindeki bir işçi olunca ona rasyonelliği bir tarafa bırakmasını ve çalışma etiğinin gösterdiği yoldan ilerlemesini önerir. Kısacası Bauman'ın analizinde çalışma etiği, örgütü güvenli 'cemaatlere' dönüştürmenin en etkili araçlarından birisi olarak karşımıza çıkar.

Sonuç Yerine: Türkiye'de Bauman Okumak

Çalışma dünyasının nereye doğru yol aldığı, oldukça önemli ve bir o kadar da merak edilen bir husustur.⁷ 21. yüzyıl neredeyse her bakımdan bir önceki yüzyıldan farklı gelişmelere ve manzaralara ev sahipliği yapmaktadır. Bu çalışmanın asıl odağındaki çalışma ilişkilerinin doğası da fordist dönemin ya da Bauman'ın isimlendirmesiyle "ağır modern dönem" in çalışma ilişkilerinden tamamen farklılaşmış durumdadır. Böyle bir durumda bir düşünürün/kuramcının kavramları ne işe yarar? Sosyal bilim pratiği ya da sosyolojik düşünce, geleceğin kehaneti olmadığına göre böyle bir çaba anlamlı mıdır? Bauman özelinde bu soruları cevaplandırarak olursak, 'Bauman okumayı' bir nevi gö-rüntüyü netleştiren bir antene benzetmek mümkündür. Günümüze bakıldığında çok

7 ILO, 6-7 Nisan 2017 tarihlerinde bu konuyu merkeze alan bir etkinlik düzenlemiş ve konuyu çok boyutlu olarak ele alan tartışmaların görüncesini sağlamıştır (ILO, 2017).

sayıda gelişme yaşanmakta ve toplumsal kurumların büyük bir kısmı ya değişmekte ya ortadan kaybolmakta ama şu ya da bu şekilde gidişattan etkilenmektedirler. Dolayısıyla yaşananları anlamlandırmak her zamankinden daha zor görünmekte zira “ağır modern dönemi” anlamak için kullandığımız kavram setleri de işlevsiz kalmakta ve “zombi kategoriler”e dönüşmektedir. Bu kapsamda Bauman’ın kavramlarından oluşan bir gözlükle “akışkan dünya”ya bakıldığında bu gözlüğün bulanık/karıncalı olan görüntüyü bir nevi netleştirdiğini söylemek mümkündür. Yani Bauman, aslında etrafımızdaki dünyayı, bu çalışma kapsamında ise çalışma ilişkilerinin doğasındaki kaymaları anlamlandırmak için oldukça netleştirici lensler sunmaktadır. Kısacası böyle bir çaba, yani bir düşünürün ya da sosyal kuramcının kavramlarını kullanmak sadece “entelektüel bir ilgi”den öte anlamlar taşımaktadır.

İkinci bir husus şu olabilir: Bauman kavramları ile Türkiye okunabilir mi? Eğer Türkiye, kapalı bir toplum değilse, “modern dünya sistemi”nin bir parçasıysa, bu dünyayla ilişkileri yoğunsa –ki öyledir- o zaman elbette ki bu kavramlarla Türkiye’yi de okumak mümkündür. Ancak bilimsel bir yaklaşım nasıl ki temkinli olmalı ve totalci bir yaklaşımdan kaçınmalıysa, bu çalışmada ele alınan kavramların sadece Türkiye’yi analiz etmek üzere icat edilmiş kavramlar olmadığını da unutmamak gerekecektir. Ancak yine de son yirmi-otuz yılda yaşananlara bakıldığında, dünyada gittikçe artan akışkanlaşma eğiliminin Türkiye’de de yaşandığını görmek, Bauman kavramlarının oldukça işlevsel olabileceğine yönelik bir kabulü gerektirmektedir. Örneğin, neredeyse küresel eğilimlerle eş zamanlı yaşanan –ama aynı zamanda çok ciddi iç dinamiklerden de kaynaklanan- sendikalaşma oranlarındaki dramatik düşüşler, yeni bin yılın başlarında kabul edilen yeni iş yasasının büyük ölçüde bu çalışmaya konu edinen akışkanlık kalıplarına uygun bir biçimde hazırlanmış olması ve cumhuriyetin yüzüncü yılı hedeflenerek hazırlanan ulusal istihdam stratejisi bu anlamda zikredilebilecek birkaç örneği oluşturuyor sadece.

Teşekkür

Metnin son halinin şekillenmesinde yapmış oldukları önemli katkılar nedeniyle Journal of Economy, Culture and Society hakemlerine ve son halini okuma nezaketinde bulunup bazı hataları düzeltmemi sağlayan meslektaşım Sevgi Dönmez Maç’a çok teşekkür ediyorum.

Kaynaklar

- Adler, W. M. (2003). *Mollie'nin işi: Bir küreselleşme hikayesi* (F. Orman, Çev.). İstanbul: Aykırı.
- Akyiğit, E. (2016). *İş hukuku*. Ankara: Seçkin.
- Atanasov, S. (2014). *Foreign direct investments*. Retrieved November 8, 2017 from <http://www.theglobaleconomy.com/blog/?p=401>
- Atar, F. (2007). *Nikâh. İslam ansiklopedisi* içinde (C. 33, s. 112–117). Ankara: TDV. Bauman, Z. (1999). *Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar* (Ü. Öktem, Çev.). İstanbul: Sarmal.
- Bauman, Z. (2004). *Sosyolojik düşünmek* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı
- Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme: Toplumsal sonuçları* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı
- Bauman, Z. (2007). *Modernite ve holocaust* (S. Sertabiboğlu, Çev.), İstanbul: Sarmal
- Bauman, Z. (2008). *Bireyselleşmiş toplum* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2010a). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2010b). *Etiğin tüketiciler dünyasında bir şansı var mı?* (F. Çoban ve İ. Katırcı, Çev.). Ankara: DeKi.
- Bauman, Z. (2013a). *Modernite, kapitalizm, sosyalizm: Küresel çağda sosyal eşitsizlik* (F. Doruk Ergun, Çev.). İstanbul: Say.
- Bauman, Z. (2013b). *Postmodernizm ve hoşnutsuzlukları* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2014a). *Akışkan modern dünyadan 44 mektup* (A. Söğütlioğlu, Çev.). İstanbul: Habitus.
- Bauman, Z. (2014b). *Azınlığın zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?* (H. Keser, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2015). *Özgürlük* (K. Eren, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2013). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. [Al Jazeera English]. (2016, July 23). *Talk to Al Jazeera: Behind the world's crises of humanity* [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=EG63MkQb1r4>
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite* (S. O. Çavuş, Çev.). İstanbul: Can.
- Beck, U. (2000). *The brave new world of work*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (2002). *Zombie categories: Interview with Ulrich Beck*. In U. Beck & E. Beck-Gernsheim (Eds.), *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences* (pp. 202–213). London: Sage.
- Beck, U. (2011). *Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru*, (K. Özdoğan ve B. Doğan, Çev.). İstanbul: İthaki.
- Bell, D. (1976). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. NY: Basic Books.
- Bureau of Labor Statistics (2016). *News release*, Retrieved November 8, 2018 from <https://www.bls.gov/news.release/pdf/tenure.pdf>
- Budd, J. W. (2006). *Employment with a human face: Balancing efficiency, equity and voice*. Ithaca: ILRPress

- Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür, 1. Cilt: Ağ toplumunun yükselişi* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Collins, J. L., & Mayer, V. (2010). *Both hands tied: Welfare reform and the race to the bottom in the low-wage labor market*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Credit Suisse (2017). *The global wealth report, 2016*. Retrieved November 8, 2017 from <https://www.credit-suisse.com/corporate/en/articles/news-and-expertise/the-global-wealth-report-2016-201611.html>
- (2017). Taşeron yüzde 500 arttı, *Cumhuriyet Gazetesi*. Erişim Adresi 1 Kasım 2017 http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ekonomi/758388/Taseron_yuzde_500_artti.html
- Dikmen, A. A. (2015). *Makine, iş, kapitalizm ve insan*. İstanbul: NotaBene.
- Esping-Anderson, G. (2011). *Tamamlanmamış devrim: Kadınların yeni rollerine uymak* (S. Çağatay, Çev.). İstanbul: İletişim.
- FRED (2017). *All employees: Professional and business services*, Retrieved November 8, 2017 from <https://fred.stlouisfed.org/series/TEMPHELPS#0>
- FT –Financial Times- (2017). *Number of UK workers on zero-hours contracts falls*, Retrieved November 1, 2017 from <https://www.ft.com/content/3de1b19c-9d1b-11e7-8cd4-932067fbf946>
- Genel-İş sendikası (2017). *Emek araştırma raporu*. Retrieved November 1, 2017 from http://t24.com.tr/files/20170622192827_emek-arastirma-raporu-22.06.2017-3.pdf
- International Labour Organization. (2017). *The future of work we want: A global dialogue*. Retrived April 7, 2017 from <http://www.ilo.org/global/topics/future-of-work/dialogue/lang--en/index.htm>
- Karaboğa, K. (2017). *Türkiye, daha fazla uluslararası doğrudan yatırım çekmek için vites yükseltecek*, *Dünya Gazetesi*. Retrieved November 16, 2017 from <https://www.dunya.com/ekonomi/turkiye-daha-fazla-uluslararasi-dogrudan-yatirim-cekme-icin-vites-haberi-278028>
- Karimi, F. (2017). 20 million at risk of starvation in world's largest crisis since 1945, UN says. *CNN*. Retrieved April 4, 2017 from <http://edition.cnn.com/2017/03/11/africa/un-famine-starvation-aid/>
- Klein, N. (2002). *No logo* (N. Uysal, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Lopatto, E. (2013). *Unmarried couples living together is new norm*. Bloomberg. Retrieved March 22, from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-04-04/unmarried-couples-living-together-is-new-u-s-norm>
- Marx, K. ve Engels, F. (2005). *Komünist Parti manifestosu* (Y. Onay, Çev.). İstanbul: Evrensel.
- MM –Missing Migrants- (2017). *Total of deaths*. Retrieved November 8, 2017 from <http://missingmigrants.iom.int/>
- Rudra, N. (2008). *Globalization and the race to bottom in developing countries: Who really gets hurt?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Sennett, R. (2016). *Karakter aşınması* (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Standing, G. (2014). *Prekarya: Yeni tehlikeli sınıf* (B. Ergin, Çev.). İstanbul: İletişim
- Strangleman, T., & Warren, T. (2015). *Çalışma ve toplum: Sosyolojik yaklaşımlar, temalar ve yöntemler* (F. Man, Çev.). Ankara: Nobel Akademik.

- TD (2017). *Employee extinction? The rise of contract, temp workers in business*. Retrieved November 8, 2017 from <https://biz30.timedoctor.com/employee-extinction-the-rise-of-contract-temp-workers-in-business/>
- The Guardian (2017a). *Number of workers on zero-hours contracts drops to three-year low*. Retrieved November 1, 2017 from <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/sep/19/number-of-workers-on-zero-hours-contracts-drops-to-three-year-low>
- The Guardian (2017b). *Number of zero-hours contracts stalls at 'staggering' 1.7m*. Retrieved November 1, 2017 from <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/may/11/number-of-zero-hours-contracts-stalls-at-staggering-1-7-million>
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü dalga* (S. Yeniçeri, Çev.). İstanbul: Koridor
- TÜİK (2017a). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2016* [Haber Bülteni] Sayı: 24579, 8 Eylül 2017. Erişim adresi: file:///C:/Users/BRK/Downloads/Gelir_ve_Ya%C5%9Fam_Ko%C5%9Fullar%C4%B1_Ara%C5%9Ft_18.09.2017.pdf
- TÜİK (2017b). *Gelir dağılımı ve yaşam koşulları istatistikleri*. Erişim adresi 8 Kasım 2017 http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1011.